

1603. aasta katk Tallinnas Georg Mülleri tuluraamatu põhjal

Marten Seppel*

Kui 1602.–1603. aastal tabas kogu Liivimaa raske näljahäda ning puhkenud oli taas sõda, siis Tallinna kodanikke puudutas 1603. aastal kõige enam just katk, mis viis hauda palju väarikaid kodanikke. Maeti tuhandeid linnaelanikke. Tallinna allikates ongi 1603. aastat nimetatud peaašnjalikult „suureks või kohutavaks katku aastaks“¹, mitte niivõrd „näljaajaks“. Katkulained, mis Liivi sõja ajal ning aastatel 1657 ja 1710 Tallinna tabasid, on küll küllaltki hästi teada, kuid neist tõsisemalt on uuritud vahest üksnes viimast. Käesoleva artikli eesmärgiks ongi hinnata 1603. aasta katku ulatust Tallinnas, mis senises kirjanduses on tuntud peaašnjalikult Georg Mülleri jutluste ja Püha Barbara kalmistu ühishaudade kaudu.

Käesoleva artikli põhiallikaks on samuti Georg Mülleri pärand, kuid mitte niivõrd tema jutlused kui säilinud Georg Mülleri tuluraamat (s. o. põhiliselt talituste eest saadud sissetulekute ehk, nagu ta ise nimetab, „aktsidentside“ raamat).² Müller on alustanud oma aktsidentside üle arve pidamist aprillist 1601 ehk täpselt ajast, mil ta ordineeriti Pühavaimu kiriku diakoniks 1. aprillil 1601.³ See põhisõnavaras ladinakeelne aktsidentsiraamat pole senises Molleriana historiograafias⁴ tundmatu, seda tutvustas lähemalt juba Villem Reiman oma eessõnas Mülleri jutlustele,⁵ kuid süstemaatiliselt pole seda allikat senini läbi töötatud.⁶ Vaieldamatult väariks Mülleri tuluraamat palju detailsemat tähelepanu, kuid käesolevas artiklis piirdun üksnes Mülleri ülestähendustega matuste kohta aastatel 1601–1604. Öigupoolest esitas juba Reiman Mülleri tuluraamatu põhjal 1603. aasta katkuohvrite arve,⁷ mis on läinud ka laiemalt käibele, kuid pole leidnud sügavamat analüüsi ega konteksti asetamist.

* Marten Seppel (1979), PhD, varausaja dotsent, Tartu Ülikool, Jakobi 2, 50090 Tartu, marten.seppel@ut.ee

¹ Nt. Tallinna Niguliste kiriku materjalides kasutab kiriku eestseisja Jost Dunte 1603. aasta kohta korduvalt väljendeid: „in diser großen Pest Ao 1603“, „in dieser sweren PestZeit“, „in diesem 1603 Jare in d. großen Pest“, „in dieser geswinden Pestzeit“, „an der schweren Peste so in disem Jare leider gewaltig grasierett“, „in der großen und schweren Peste“: TLA, F. 31, n. 1, s. 218; TLA, F. 31, n. 1, s. 142, l. 48p, 55p, 58p–59.

² TLA, F. 230, n. 1, s. Bo44. Nimistus kannab see pealkirja „tulu- ehk sissetulekutraamat“: „Einnahmebuch des Pastors zu Heiligen Geist Jürgen Möller von seiner Ordination bis kurz vor Seinem Tode, 1.04.1601–6.06.1608“. Müller ise pole oma arveraamatut pealkirjastanud, kuid kohe esimese kuu lõpus (l. 5) on ta arvanud kokku oma „aktsidentsid“ (die Summa von den Accidentibus), mille järgi Villem Reiman nimetas seda „aktsidentsiraamatuks“. Kasutatud on ka mõistet „talitusarveraamat“, mis vastab hästi allika sisule: L. Aarma. Uusi andmeid Pühavaimu pastori Georg Mülleri varase elukäigu kohta. – Keel ja Kirjandus 1999, nr. 11, lk. 788. Mõiste „tulu-“ või „aktsidentsiraamatu“ vastu räägibki tõik, et Müller on sisse kandnud ridamisi ka neid ametitalitusi, mille eest ta pole üldse tasu võtnud. Käesolevas artiklis on jäädud sellele vaatamata „tuluraamatu“ juurde, mis on kõige vähem kohmakas ja annab ikkagi selgelt edasi allika peaesmärgi.

³ H. Treumann. Molleriana: Isikuloolist Georg Mülleri kohta. – Keel ja Kirjandus 1963, nr. 8, lk. 477 (476–482). Treumann kasutab esimesena selle allika kohta mõistet „tuluraamat“ (lk. 479).

⁴ Molleriana historiograafia hiljutist kokkuvõtet vt: J. Kivimäe. Nedt Tarckat Pagkana Ramato Kiriutayät... Georg Mülleri raamatukogu. – Konfessioon ja kirjakultuur. Koost. P. Lotman. Tallinn, 2016, lk. 55–56.

⁵ Neununddreißig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. Mit einem Vorwort von Wilhelm Reiman. Hrsg. v. d. Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat, 1891, lk. XXVI–XXXI; G. Müller. Jutluseraamat. Toim. K. Habicht, K. Tafenau, S. Omblor. Tartu, 2007, lk. 31–36.

⁶ Hiljuti juhtis sellele tähelepanu Tiina Kala: T. Kala. Pühavaimu kiriku abiõpetaja Georg Mülleri sissetulekutraamat. – Horisont 2016, nr. 2, lk. 14–15.

⁷ G. Müller. Jutluseraamat, lk. 31–32.

Käesoleva artikli teiseks põhiallikaks on Oleviste kiriku matuste sissetulekute raamat, mida on alustatud 1603. aasta jaanuarist.⁸ Ka see allikas on käibele toodud juba 19. sajandi lõpus ning Eugen von Nottbeck ja Wilhelm Neumann kasutasid seda isegi 1603. aasta Tallinna katkuohvrite hulga hindamiseks,⁹ kuid paraku jällegi ilma igasuguse allikakriitikata. Martin Lipp aga uuris Oleviste sissekandeid (nimetades seda allikat „Küsterbuch der St. Olai-Gemeinde“) eestikeelsete isikunimedede tuvastamiseks.¹⁰ Järgnevalt on püütud seostada ennekõike Mülleri ja Oleviste kiriku sissekandeid 1603. aasta matustest Tallinnas omavahel ning seeläbi rekonstrueerida nii palju kui võimalik 1603. aasta katkuohvrite arv ja Tallinna elanikkonna suurus pärast nälga ja katku 1604. aastal.

Suremuse kasv 1602. aastal

Kui vaadata Mülleri matusetalituste ja maetute arvu päeva kohta, siis üle ühe matuse päevas tõusis see esmakordselt alates 1601. aasta novembrist kuni 1602. aasta septembrini, mis ilmselt oli mõjutatud ennekõike näljahädast.

Tabel 1. Maetute arv Mülleri tuluraamatus 01.04.1601–31.12.1604¹¹

	1601	1602	1603	1604
Jaanuar	–	83	27	5
Veebruar	–	52	21	4
Märts	–	74	22	4
Aprill	17	78	16	3
Mai	29	56	61	3
Juuni	19	38	124	7
Juuli	17	47	416	2
August	13	66	410	1
September	10	39	112	9
Oktoober	15	29	51	2
November	30	30	20	1
Detsember	58	27	7	5
KOKKU	208	619	1287	46

Allikas: TLA, f. 230, n. 1, s. Bo44.

⁸ TLA, F. 236, n. 1, s. 29, originaalpealkirjaga: „Register und Verzeichnüs der Todten, So bey unser Kirchen zu S: Olavý seind begraben, etc. Angefangen Anno 1603 Im Januario“. Selle eestikeelne nimistupealkiri „Surmajuhtumite registreerimise raamat“ on mõneti eksitav, sest sissekannete eesmärgiks pole olnud mitte surmameetrika pidamine, vaid matuste, kirikukellade, mälestusküünalde jms. pealt kirikule laekuvate tulude registreerimine. Palju täpsemini on sama allikaseeria originaalpealkiri sõnastatud 1658. aastal, mis rõhutab just „matuseraha“ sissetulekute registreerimist: „Verzeichnüs Der verstorbenen Leichen und dafür empfangene Begräbnüs Gelder.“ (TLA, F. 236, n. 1, s. 30)

⁹ E. von Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Erster Band: Die Geschichte der Stadt Reval. Reval, 1904, lk. 167.

¹⁰ M. Lipp. Alte estnische Namen in den Revalschen Archiven. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1900. Jurjew, 1901, lk. 99 (97–101).

¹¹ Käesolevas tabelis on toodud maetute arv, mis on kokku arvatud Mülleri päevaste sissekannete põhjal. 1603. aastal kõige suurema suremusega kuudel on Müller ka ise iga kuu lõpus lugenud kokku matused, mis aga alati ei vasta tegelikele sissekannetele (erinevused on küll väikesed). Müller on teinud tuluraamatusse iga maetu kohta risti, mille kokkulugemisel ta ongi igakuiseid kokkuvõtteid teinud. Seda on ta sooritanud aga ilma suurema hooleta, sest lähemal lugemisel võib leida mitmeid matuste sissekandeid, mille juurde ristikesed on jäänud märkimata. Sellest tulenebki lahknevus käesoleva tabeli ja Reimani toodud arvude vahel 1603. aasta katkuohvritest, kuna Reiman kasutab üksnes Mülleri koondarve.

Kuna Oleviste kiriku matuste arveraamat aastaid 1601–1602 veel ei kajasta,¹² siis suurele suremusele Tallinnas juba 1602. aasta alguskuudel heidab lisaks Müllerile valgust üks juhuslikult säilinud Tallinna Uue seegi aruanne. Nimelt leiduvad Tallinna Uue seegi arveraamatu (1595–1603) vahel seegi arvepidaja poolt eraldi paberilehele koostatud märkmed suremuse kohta jaanuari lõpust kuni mai keskpaigani 1602.¹³ Mis otstarbel need surmajuhtumid on päevade kaupa üles loetletud, jääb selgusetuks, kuna selle ees puudub igasugune selgitus või pealkiri (arvatavasti nende märkmete algusosa on kaduma läinud). Selle Uue seegi anonüümse loendi järgi suri aga 31. jaanuaril 10 vaest, veebruaris oli kokku 214 surnut (keskmiselt 8 päevas), märtsis suri 200 (?)¹⁴ (keskmiselt 7–8 päevas), aprillis 137 (keskmiselt 5 päevas) ning poole mai kohta (kuni 12. maini) on loendatud 18 surnut (keskmiselt 1,5 päevas).¹⁵ Seega suremus on olnud suurim jaanuarist märtsini 1602 ning hakanud seejärel, kevade saabudes vähenema, nagu Mülleril mainitud.

Uue seegi loendi puhul jääb aga selgusetuks, millist vaeste kontingenti Tallinnas see hõlmas. Ilmselt oli tegemist kuidagi Uue seegiga seotud vaestega (sandid ja kerjused), kuid teisalt polnud siiski nähtavasti tegemist otseselt seegi vaestega või kostilistega, kes elasid seegis ühiselu ja said sealt oma elatise.¹⁶ Selleks oli igapäevaselt loetletud surnute arv liiga suur. Võrdluseks on täpselt samast ajast pärit ka Jaani seegi arveraamat, kus eesistuja on samuti teinud 1601.–1602. aasta väljaminekute aruandes äärele märkusi seegis surnud isikute kohta.¹⁷ Viimaste puhul pole mingisugust kahtlust, et mõeldud on otseselt seegis elanud vaeseid (nt „ein Arme In den Seken gestorben mit Namen Dorotia“). Nende ääremärkuste järgi suri nii 1601. kui ka 1602. aastal Jaani seegis kokku ainult kuus vaest.¹⁸ Seega Uue seegi 1602. aasta surmade loendi näol polnud tegemist seegivaeste ega ka nähtavasti mitte majavaestega. Viimaste kohta on nimelt samal paberilehel tehtud veel eraldi loend surnud majavaestest, mis on dateeritud 1602. aasta märtsiga.¹⁹ Seejuures surnud majavaesed on üles loetletud nimepidi (*Tomas, Rotzy Jack, Kubby Hans* jms.) või muu tunnuse järgi (nt. hauakaevaja – *de dodhen grebersche*), samal ajal kui igapäevased ohvrite arvud on toodud üksnes numbritena. Kokku on nimetatud 31 majavaest, kes alates märtsist 1602 olid surnud (on võimalik, et nimekirj jätkus järgmisel lehel, mis pole säilinud).

Kui võrrelda Mülleri läbi viidud matuseid ja Uue seegi loendis märgitud surmade arvu,

¹² Heldur Palli osutab, et 17. sajandi Oleviste kiriku „meetrikaraamatu matuste sissekanded“ on Eesti vanimaks pidevaks kirikumeetrika seeriaks, kuid märgib ekslikult, et säilinud Oleviste meetrika algab 1601. aastast: H. Palli. Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. Tallinn, 1973, lk. 45 (sama ekslikku algusdaatumit kordab ta ka mitmes oma teises ülevaates).

¹³ TLA, f. 191, n. 2, s. 8. Sellele Uue seegi arveraamatule ja selle vahel leiduvatele märkmelehtedele juhtis mu tähelepanu Ivar Leimus, mille eest võlgnen talle suure tänu. Kuigi nimetatud märkmeleht asub kõite alguses eraldi leheana, on selle käekiri ja tint ilmselgelt kattuv järgneva Uue seegi arveraamatu koostaja omaga. Kirjutaja nimi jääb selgusetu, kuna läbivalt on arvepidaja endast rääkinud üksnes mina-vormis (ick), seevastu seegi eestseisjaid (kes on aja jooksul ka vahetunud) ja nende eestvõttel toimunud väljaminekuid on nimetanud nimepidi (aastatel 1601–1603 olid Uue seegi eestseisjateks Matthias Hecker ja Hindrick Kniper 1600–1602).

¹⁴ Märtsi puhul lahknevad päevade kaupa esitatud surnute arv (kokku 178, kuid 9.–11. märtsi sissekanded pole murdunud paberiaäre tõttu loetavad, mille oletuslik lisamine küll ei saaks suurendada koguarvu oluliselt üle 200) ning allikas endas esitatud märtsi koondarv (Summa Inn dußenn Martzy Inn Alles gestorben Sint – 249 doth). Väiksem arvutusviga esineb ka aprilli kohta, kus 137 asemel on koondarvuks esitatud 135.

¹⁵ TLA, f. 191, n. 2, s. 8, l. 1–3.

¹⁶ Vt. Tallinna vaeste jagunemist kolme kategooriasse: 1) seegivaesed; 2) majavaesed; 3) kerjused: T. Kala. Johan Kullert, seegieestseisja. – Kümme keskaegset tallinlast, lk. 212 (207–235).

¹⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. Ad68 (Mauritz Bretholt's Rechenschaft über die Verwaltung des Siechenhauses, 1592–1603).

¹⁸ 1601. a.: veebruaris – 1; märtsis – 2; aprillis – 1, mais – 2; 1602. a.: veebruaris – 2; mais – 1, juunis – 1; oktoobris – 2: TLA, f. 230, n. 1, s. Ad68, l. 89p–108p.

¹⁹ TLA, f. 191, n. 2, s. 8, l. 3p (Vonn Anno 1602 vonn Martiny Af Ist gestorben vonn Unß olde Huß Armenn).

siis nähtub suur vahe tegeliku suremuse ja Mülleri matmiste vahel (nt. veebruaris 1602 mattis Müller kokku 52 lahkunut, Uue seegi loendis on veebruari kohta toodud kokku 214 surnut). Kas ja kuivõrd just Müller üldse neid Uue seegiga seotud vaeseid mattis, jääb muidugi teadmata.

Igal juhul nähtub, et suremus oli Tallinnas vaeste hulgas kasvanud päris suureks juba 1602. aasta alguses. Peamiseks põhjuseks olid ilmselt haigused, külm ja nälg.²⁰ Loendatud Uue seegi surnute näol polnud tegemist veel otseselt katku ohvritega, sest katkuepideemia puhkes Tallinnas alles aasta hiljem.

Katku puhkemine ja kulg

Senises kirjanduses on katku puhkemist Tallinnas ja selle kõrgeaga dateeritud mitmeti. Raimo Pullati koostatud Tallinna ajaloo on epideemia alguseks nimetatud 1602. aastat ja katku kõrgpunktiks 1603. aasta maid.²¹ Villem Reimani järgi (ja tema järel laialdaselt *Molleriana*-kirjanduses) puhkes Tallinnas katk 1603. aasta mais.²² Margus Laidre nimetab Tallinnas katku ägenemise alguseks samuti maid 1603, kuid tugineb seejuures ilmselt varasemale kirjandusele, mitte uutele allikatele.²³

Arhiiviallikate järgi on siiski katku puhkemine ja kulg Tallinnas küllaltki selge kronoloogiana jälgitav. Tallinnaga seotud allikates on korduvalt märgitud, et katk jõudis linna 1603. aasta veebruaris.²⁴ Oleviste kiriku matuste arveraamatusse on veebruarikuu juurde ääremärkusena otsesõnu märgitud: „Sel kuul sai alguse taudi või katku järk-järguline võimust võtmine.“²⁵ Veebruaris suremus siiski veel oluliselt ei kasvanud. Seega ilmselt avastati veebruaris linnas esimesed katku tundemärkidega haiged, kuid kohe epideemiat veel ei puhkenud.

1. märtsil 1603, „pärast seda, kui kahjuks katkutaud oli puhkenud“, esitas bürgermeister Heinrich von Lohn Niguliste kiriku eestseisjale Jost Duntele tellimuse, et see laseks valmistada neli pikka kaitserüüd surnukandjatele (*lange Mentell den Totentregern*), et nad saaksid „katkusurnuid minema kanda“, ilma et need sulased poleks hiljem teiste poolt hirmu tõttu ära põlatud. 12. mail esitas Lohn tellimuse veel ka viiendale kaitserüüle. Dunte lasigi need valmistada, milleks kulus 82 marka mantli kohta, nii et ühe mantli valmistamiseks läks kuus küünart musta villast riiet/kalevit (*Puicklaken*).²⁶

Mülleri aktsidentsid ja maetute arv hakkavad kiiresti kasvama alates maist–juunist 1603. Müller ei täpsusta küll kordagi surmade põhjust. Esimest korda, kui Müller märgib otseselt katku oma tuluraamatus, on see seotud 18. mai 1603 sissekandega haigete külastusest (*apud ægrotos*), mille juurde on märkusena lisatud, et Ditmari mõlemad tüdrukud on katkus (*lagen an der Pest*). Ning päev hiljem Jaani kalmistu matmise juurde Müller lisab, et tegemist oli sellesama Ditmari tüdrukuga, kellest ta eile teatas.²⁷

Sarnaselt Mülleri andmetele kasvas Oleviste kiriku arveraamatus matuste arv ühe päeva kohta järsult 1603. aasta jaanipäeva paiku ning püsis väga kõrge kuni septembrini.

²⁰ Vt. M. Seppel. 1601.–1603. aasta näljahäda Eestimaal, I: kronoloogia, ikalduse ulatus ja sissetulekute langus. – Tuna 2014, nr. 2, lk. 33–49.

²¹ Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Koost. R. Pullat. Tallinn, 1976, lk. 216, 266.

²² Neununddreißig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. Mit einem Vorwort von Wilhelm Reiman, lk. XXVI; Reimani järgi viimati ka Martin Klöker. Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657). Tlk. K. Viiding. Tallinn 2014, lk. 84–85.

²³ M. Laidre. *Domus belli: Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661*. Tallinn, 2015, lk. 667.

²⁴ RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 19.02.1603). Vt. M. Seppel. 1601.–1603. aasta näljahäda Eestimaal, lk. 38.

²⁵ TLA, F. 236, n. 1, s. 29, lk. 2: „In diesem Monat hat die Sucht oder Peste angefangen all gemeinlich zu Regieren“.

²⁶ TLA, f. 31, n. 1, s. 142, l. 41p (Denkelbuch der St. Nicolai-Kirche).

²⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. Bo44, l. 38.

Tabel 2. Oleviste kiriku juurde maetute arv 1603.–1604. a.

	1603	1604
Jaanuar	11	2
Veebruar	5	2
Märts	4	koos aprilliga
Aprill	1	3
Mai	11	3
Juuni	43	0
Juuli	193	2
August	220	0
September	53	2
Oktoober	26	6
November	9	3
Detsember	4	2
KOKKU	580	25

Allikas: TLA, f. 236, n. 1, s. 29.

Nõnda näibki katk olevat kulmineerunud Tallinnas juulis ja augustis 1603, kui Müller mattis keskmiselt üle 13 inimese päevas, Oleviste kirikus aga ulatus matuste arv keskmiselt 6–7-ni päevas. Katkuepideemia laastas seega Tallinnas kokku vähemalt üle poole aasta ning selle kõrgpunkt püsis kaks kuud, vaibudes sügiseks (lõplikult taandudes 1603. aasta novembriks). See sobitub hästi tavapärase (muhk)katku (*Yersinia pestis*) epideemia hooajalisusega. Ajaloolis-epidemioloogilised uurimused on selgelt näidanud, et 14.–17. sajandil Euroopas levinud muhkkatkule oligi väga iseloomulik, et see kulmineerus suvekuudel. Katkupisik vajas täielikuks epideemilises vormis levimiseks sooja ning taandus jahedate ja külmade ilmadega. Nii Norras kui ka Inglismaal ei esinenud 14.–17. sajandini kunagi laastavat muhkkatku talvekuudel. Talviti oli katk tavaliselt allasurutud või lakkas sootuks ning murdis uuesti valla kevadeti.²⁸ Seega Tallinna suremuse 1603. aasta dünaamikat vaadates (isegi kui maha arvata need, kes ei surnud katku) leiab kaudse tõendi, et tollastes allikates katkuks („Pest“) nimetatud epideemia näol oli tegemist tõesti muhkkatkuga.²⁹

28. ja 29. septembri 1603 vahele on Oleviste matuste arveraamatu pidaja lisanud tänupalve ja selle järel tähelepaneku, et tänu Jumalale on selleks korraks käesoleva septembriga katkutaud taandumas: „Ja see aeg ehk septembrikuus on Jumal tänatud katkutaud end mõningal määral tagasi tõmmanud, ning ei mölla enam nii ägedalt nagu siin enne sündis.“³⁰ Ilmselt kõigil pääsenutel oli linnas teatav kergendustunne ja lootus seekordsest pääsemisest. Hiljemalt 1603. aasta novembris saabunud päästev talvekülm tegi haiguse levikule kiiresti lõpu ning uut puhangut enam 1604. aasta kevadel Tallinnas ei järgnenud.

²⁸ O. J. Benedictow. What disease was plague? On the controversy over the microbiological identity of plague epidemics of the past. Leiden/ Boston, 2010, lk. 399–415, 482.

²⁹ Veel Heino Gustavson oli allikakriitiliselt kõhklev varasemate (sh. 1603. aasta) teadete osas „katku“ kohta, pidades esimeseks kindlalt diagnoositavaks muhkkatku puhanguks Tallinnas alles 1657. aasta epideemiat (see algas maikuu lõpus): H. Gustavson. Meditsiinist vanas Tallinnas kuni 1816. a. Tallinn, 1969, lk. 24; Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Koost. R. Pullat. Tallinn, 1976, lk. 130, 266.

³⁰ „Und diese Zeit alß inn dem Monat September, hadt Gott lob die Sucht der Peste sich etlicher maten gelindert, und nicht so sehr und geschwinde graßieret wie hie bevor geschen.“ TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 30.

Katkuohvrite arv Tallinnas

Senises ajalookirjanduses kohtab 1603. aasta katkulaine iseloomustamiseks kaht laialdaselt korratud arvu Tallinna katkuohvrite kohta. Esiteks Georg Mülleri 9. jutluse juurde (peetud 17. juulil 1603) kirjutatud ääremärkus, et „kolme aasta jooksul on ainuüksi Püha Barbara juures maetud 11 130 inimest“.³¹ Teiseks on aga palju korratud Eugen von Nottbecki ja Wilhelm Neumanni esitatud viitamata allikateade, et 1603. aasta suvel kuni septembrini nõudis vikatimees ainuüksi Oleviste kogudusest 511 inimest.³² Mõlemad arvud on aga paraku problemaatilised.

Mis puudutab Mülleri ääremärkust ühishaudade kohta, siis tuleb ennekõike võtta arvesse (mis paraku on jäänud tähelepanuta), et Müller dateerib neid juuniga 1603. Seega, kui isegi diskuteerida küsimuse üle, kas 11 130 nälja- ja katkuohvrit on Tallinna kohta liiga suur või pigem adekvaatne koguarv, tuleb arvesse võtta, et juunis tõeline massiline haudamine oli alles algamas ning katkupuhang jõudis oma kõrgpunktini alles järgnevate kuude jooksul. Seega katkuaja lõpuks peaks ühishaudade ja katkuohvrite arv olema kaks korda suurem (nii Mülleri kui ka Oleviste matmistatistika järgi ületas suremus juulis–septembris 1603 üle kahe korra kõiki varasemaid matusesisssekandeid kokku), mis tähendab, et kui juuniks 1603 oli tõesti ainuüksi Barbarale maetud 11 130 surnut, siis katkuaja lõpuks peaks Barbarale maetute arv olema vähemalt 22 000, millele lisanduksid teised matmispaigad.

Hoolimata sellest, et Mülleri teade näib väga konkreetne ja detailne, tasub niisiis suhtuda sellesse väga suure ettevaatusega. Pealegi, kas on võimalik, et ühishaudad olid tegelikult nii sümmeetrilised – üheksa hauda olid igaüks täpselt 1210 maetuga? Samuti jääb arusaamatuks Mülleri nimetatud ajavahemik („Anno 1600 biß auff 1603. im Junio“). Aastate 1600–1601 kohta pole ühtegi allikat, mis kinnitaksid Põhja-Eestis nii massilist suremist, et inimesi tulnuks ühishaudadesse matta. Samas jutluses ta küll märgib, et Rootsi kuninga peetud sõja käigus on juba tapetud „mitusada tuhat inimest“.³³ Mülleri 9. jutluse eesmärgiks oli ikkagi võimalikult süngelt pilti manada. Tasub ka osutada, et Müller ei räägi oma 9. jutluses, mille juurde vaadeldav ääremärkus on tehtud, midagi katkust (see sõna esineb peamiselt ainult pühakirjale osutades³⁴). Mülleri üheksanda jutluse esimene pool on pühendatud viimsepäeva tunnusmärkidele, millest Püha Barbaraga seotud lõik kirjeldab suurt näljahäda.³⁵ Sama jutluse teine pool on pühendatud aga hoopis Martin Lutheri ülistamisele.

Samuti pole nii üheselt võetav Nottbecki ja Neumanni poolt käibele toodud Oleviste koguduse katkuohvrite arv 511, mille Nottbeck ja Neumann esitavad ilma igasuguse allikakriitikata, refereerides lihtsalt sellekohast Oleviste matuste arveraamatus tehtud kokkuvõtet: „Bißhieher seindt 511 Personen begraben.“³⁶ Sellekohane sissekanne leidub 1603. aasta 28. septembrist, kus pole seega üldse otseselt juttu mitte Oleviste koguduse liikmetest, vaid üldse maetutest (Oleviste kiriku juurde). Õigupoolest pole juba Nottbeck ja Neumann suutnud

³¹ NB! Nii palju kui Püha Barbara kohta teada, on 1600. aastast kuni 1603. aasta juunini Püha Barbara juurde kaevatud üheksa suurt kraavi ja igasse kraavi pandud 1210 inimest. Ühtekokku 10 890 inimest. Veel ühte väiksesse kraavi 240 inimest; kolme aasta jooksul on ainuüksi Püha Barbara juures maetud 11 130 inimest (G. Müller. Jutluseraamat, lk. 249).

³² E. v. Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler, lk. 167. Viimati on seda Oleviste koguduse surnute arvu – 511 – korranud nii Martin Klöker (M. Klöker. Tallinna kirjanduselu, lk. 84–85) kui ka Margus Laidre (M. Laidre. Domus belli, lk. 667).

³³ G. Müller. Jutluseraamat, lk. 246–247.

³⁴ Vt. ka: K. Habicht, V.-L. Kingisepp, U. Pirso, K. Prillop. Georg Mülleri jutluse sõnastik. Tartu, 2000, lk. 130.

³⁵ Näljahäda teema kui märk Jumala karistusest oli hea ja ilmekas teema koguduse manitsemiseks. 16/17. sajandi vahetusel soovitati seda laialdaselt kasutada: W. Bidembach. Wie zur Zeit der Thewrung und Hungersnoth, die einfältige Pfarrer und Kirchendiener das Volck ermahnen, lehren und trösten sollen (1570). – Consiliorum Theologicorum Decas II, ed Felix Bidembach. Frankfurt, 1608, lk. 168–175.

³⁶ TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 30.

täpselt dateerida, mis ajaperioodi kohta see ohvrite arv peaks käima (nad märgivad üksnes ebamääraselt, et 511 inimest suri suvel kuni septembri lõpuni), kuna seda pole ka allikas täpsemalt määratletud. Paraku pole seda allika põhjal võimalik ka täpsemalt kindlaks teha, sest ohvrite koguarv 511 ei sobitu lähemal kokkulugemisel ühegi samas allikas esitatud ajalise piiriga. Kõige tõenäolisemalt on silmas peetud ohvrite arvu mitte alates maist või juunist, vaid veebruarist 1603, mil leidub teade katku puhkemisest Tallinnas. Kuid sellisel juhul ei oleks sama allika sissekannete põhjal katkuohvraid mitte 511, vaid vähemalt 528. Kui aga oletada, et jutt käib ainult juunist septembrini (sellekohast vihjet küll allikas pole), siis oleks Oleviste kiriku juurde maetute arv 507 (septembrikuu kaks viimast matuseteadet on tehtud juba pärast seda kokkuvõtvat sissekannet 28. septembrist).

Oleviste kiriku juurde maetute arvu täpne kokkulugemine (Tabel 2) pole õigupoolest lihtne. Mitte kõik matuste sissekanded pole olnud seotud Oleviste kiriku juurde matmistega, vaid hulk ülestähendusi on seotud üksnes mujale linnas maetutele Oleviste kirikus mälestuskünalde panemise või kirikukellade löömisega.³⁷ Nõnda paljude sissekannete puhul jääb selgusetuks, kas lahkunu on ikka Oleviste kiriku juurde maetud või on tegemist ainult tasuga mujal linnas maetud lahkunu mälestamise eest Oleviste kirikus. Seetõttu tuleb püüda mitmekordse arvestuse vältimiseks mujale maetud Oleviste kiriku statistikast välja jätta.³⁸

Kindlasti tuleb allikakriitiliselt suhtuda Oleviste kiriku matuste sissekannetesse. Iseäranis selgusetuks jääb, millest tuleneb lahkeli Oleviste ja Mülleri allikate vahel. Ühelt poolt põhiosas Mülleri 1603. aasta ülestähendused Oleviste kiriku juurde matmistele kohta kattuvad hästi Oleviste arveraamatu sissekannetega. See tuleb eriti selgelt välja, kui Müller täpsustab nimeliselt, kelle ta Oleviste kiriku juurde oli matnud. Seejuures täiendavad kaks allikat ka mitmel puhul teineteist. Näiteks 3. juulil 1603 mattis Müller Oleviste juurde „Elsken Reim.“, mille kohta Oleviste kiriku sissekannetest leiab, et samal kuupäeval maeti Peter Reimersi proua.³⁹ Või märgib Müller ühe oma 13. augusti 1603 Oleviste matuse juurde, et Ebert Rötgers jäi talle võlgu. Oleviste sissekandest selgub, et sel päeval maeti Eberdt Röttgeri sellipois (Jungkesell), kui matuse eest Oleviste kirikule laekus 98 marka.⁴⁰

Reeglina on kõik need Olevistesse maetud, kelle kohta Müller lisab ka nime, leitavad sama kuupäeva alt ka Oleviste sissekannetest. Teiselt poolt esineb aga Mülleril siiski ka mitmeid selliseid sissekandeid (umbes paarkümmend) Oleviste kiriku juurde matmistele kohta, mis kuupäevaliselt või maetute arvu osas kuidagi Oleviste allikaga kokku ei lähe – Müller oleks nagu rohkem Oleviste kiriku juurde matnud, kui Oleviste arveraamat seda kajastab. Näiteks 31. juuli 1603 kohta märgib Müller, et mattis Oleviste kiriku juurde üheksa inimest, kuid Oleviste sissekannetes on selle päeva kohta ainult neli matust (sarnaselt vrd. matuseid 16.06., 18.06. ja 16.08.1603) või siis puuduvad Oleviste sissekannete järgi mõnel päeval matused üldse, kuid Mülleri järgi on ta Olevistes käinud matmas (nt. 07.01., 17.05. ja 26.05.1603 ning 09.02., 05.10. ja 06.12.1604).

³⁷ Nt. TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 37 (19.04.1604): „Ward ein entleibter Frembder Kauffman zu S: Nicolay begraben, hie aber ward er auch mitt allen Klocken beleutet, ist 40M.“ (19.05.1604); Samas, lk. 38 (11.06.1604): „Ward S: Diedrich Tisenhusen der Landsassen Rittmeister auffm Thumb bestedig und hir mitt allen Klocken 2 mahl vor und nach der Predigt beleutet Ist – 80 M.“ Müller mattis 19. oktoobril 1603 Thomas Ficki Niguliste kirikusse, Oleviste tuluraamatus leiab selle kohta teate 40 marga eest kellade helistamisest. TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 32.

³⁸ Vt. Tallinna koguduste nn. surnuteraamatutega seotud allikakriitiliste probleemide ja meetodika kohta: R. Pullat. Eesti linnarahvastik 18. sajandil. Tallinn, 1992, lk. 36. Ka veel 18. sajandil registreeriti surmajuhtude asemel matuseid ning samadesse nimestikesse kanti ka mujale maetute kellalöömised.

³⁹ Sarnaselt kattuvad Mülleri ja Oleviste sissekanded üksteist täiendades 11. juulist 1603 Johan von Gellerni tütre ja Heinrich Bade kohta; ja muidugi juba J. Kivimäe poolt osutatud 19. juuli 1603 sissekanded Mülleri naise ja Rootsi koguduse vaimuliku Jacobuse kohta: J. Kivimäe. Nedt Tärckat Pagkana Ramato Kiriutäyt, lk. 58–59.

⁴⁰ Vrd. selged kokkulangevused Oleviste matuste ja Mülleri sissetulekute vahel ka 20.09.1603, kui Müller on matnud Herman Brakeli ja Heinrich (Hans?) Stäli [Stael ehk Stahl] jne.

Nõnda jääb küsimuseks, kui suur võis olla Tallinnas 1603. aastal tegelik suremus. Kokku on Oleviste kiriku matuste arveraamatus mainitud 1603. aasta osas vähemalt 656 lahkunut. Koos Mülleri maetutega teeb see kokku vähemalt 1943 allikas tuvastatavat surnut, millele võib veel liita Niguliste kiriku hauaplaatide ja märkmeteraamatus mainitud umbes paarkümmend 1603. aastal maetut (millele võib lisada vähemalt 132 Nigulistes müüdnud surnukirstu).⁴¹ Need ca 2000–2100 surma on aga olemasolevate loendite põhjal tuvastatavana üksnes ohvrite arvu miinimum, mis ei kajasta Toomkoguduse, soome koguduse, põhiosa Niguliste koguduse ega hulka teisi võimalikke matmisi 1603. aastal. Seega Oleviste matuste nimestiku ja Mülleri tuluraamatu põhjal saab rekonstrueerida 1603. aasta kogu suremust Tallinnas üksnes sellisel juhul, kui oleks võimalik hinnata, kui suurt osa nende allikate sissekanded kajastasid kogu Tallinna matmiste arvust. See saab andmete lünklikkuse tõttu olla ainult väga hinnanguline.

Siiski on üks spekulatiivne võimalus kasutada 18. sajandi alguse Tallinna elanikkonna suremuse struktuuri ja koguduste osakaalu. Oleviste koguduse surmade arv kogu Tallinna suremusest oli 1700. aastal 18,5% (49 surnut 261-st), 1702 – 15% (51 352-st), 1710. aastal hinnanguliselt 16% (736 – 4623-st) ning 1712 – 11% (12 111-st).⁴² Kui oletada, et 17. sajandi alguses oli Oleviste koguduse liikmete osakaal Tallinna elanikkonnas ligikaudu 18. sajandi algusega võrreldav, siis 1603. aastal oleks võinud Tallinnas surra kokku 3100–5400 inimest, mis näib ka reaalne.

Selliste arvutuste järgi osales Müller 1603. aastal 25–45% matuste juures, mis Tallinnas kombetalituste järgi aset leidsid. Samamoodi näitas Uue seegi 1602. aasta surnute nimekiri, et Mülleri igapäevased matmised küündisid heal juhul üksnes veerandini tegelikust vaeste suremusest (või ei teelenud Müller nende matmistega üldse).

Tallinna elanikkonna suurus pärast katku

Silmatorikavalt järsult langes Mülleri sooritatud matusetalituste arv 1604. aastal. Näiteks augustis 1604 on Müller saanud tasu ainult ühe matuse eest. See äratav tähelepanu ja kahtlust, kas pole äkki Müller pärast 1603. aastat oma aktsidentsiraamatut enam nii järjekindlalt täitnud ja tegemist on tõesti pigem juhuslike sissekannetega. Või tõmbus Müller mõneks ajaks tagasi, sest ka muude talituste kohta tehtud sissekanded on jäänud oluliselt napimaks (nt. 1604. aasta viimsel kuul viis ta läbi ainult viis talitust, mis kõik olid matused). Tegelik põhjus peitub aga ilmselt Tallinna elanikkonna järsus vähenemises pärast katku- ja näljahäda. Arvestada tasub ka sellega, et 1604. aastaks oli taas ametisse seatud kõikide Tallinna koguduste pastorid, mistõttu diakonitele jäi vähenenud elanikkonnaga linnas hoopis harvemalt kohustusi.

Mülleri väheste matuste õigsust 1604. aastal kinnitab Oleviste kiriku matuste sissetulekute raamat. Nimelt näitab Oleviste kiriku juurde maetute arv samasugust suremuse dünaamikat 1603.–1604. aastal, nagu see tuleb välja ka Mülleri tuluraamatust. Kui augustis 1604 oli Müller teostanud ainult ühe matuse, siis Oleviste kirikus polnud samal ajal mitte ühtegi matust, mille kohta on tehtud ka sellekohane möönav kokkuvõte: „Inn diesem Monat Augustj [1604] keine Todten gehabt.“⁴³ Seega nii Mülleri kui ka Oleviste matmiste sissekanded näitavad ühemõtteliselt, et 1604. aastal olid nälj ja katk linnas selgelt möödas.

Kui pärast 1710. aasta katku suri 1711.–1712. aastal Tallinnas 111–143 inimest, mis on sil-

⁴¹ TLA, f. 31, n. 1, s. 142, l. 41p (Denkelbuch der St. Nicolai-Kirche); TLA, f. 31, n. 1, s. 218, l. 2 (Tallinna Niguliste kiriku hauaplaatide arveraamat, 1603). Mõlemaid raamatuid on 1603. aastal pidanud Jost Dunte, mis ilmneb ka identsest käekirjast. Seejuures märkmeteraamatus on otsene Dunte sissekanne, et Niguliste kiriku hauaplaatide numereerimist ja revisjoni asus ta teostama 1603. aasta suvel (TLA, f. 31, n. 1, s. 142, l. 42). Vt. ka M. Lumiste, R. Kangroopool. Niguliste kirik. Tallinn, 1990, lk. 44.

⁴² R. Pullat. Eesti linnarahvastik 18. sajandil. Tallinn, 1992, lk. 172–173.

⁴³ TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 38.

matorkavalt väike arv,⁴⁴ siis 1604. aastal oli see oletatavalt 100–230, kui kasutada taas Oleviste koguduse 1604. aasta surmade arvu 18. sajandi alguse suremuse struktuuris. Reaalsemalt ja allikapõhiselt võib Mülleri ja Oleviste sissekannetest kokku loendada 68 surma 1604. aastal, millele tuleks liita aga veel Niguliste, Toom- ja soome koguduse puuduolevad andmed. Kui suur oleks sellisel juhul Tallinna kogu elanikkonna suurus 1604. aastal pärast katku? Minimaalselt võis tollane suremus olla 20 promilli (pärast kataklüsmi oli enamasti suremus tavapärasest väiksem), kuid reaalsemalt oli see vähemalt 30 promilli (nagu see oli keskmiselt Tallinnas taastumisaastatel 1711–1754⁴⁵). Sellise suremuse korral pidi minimaalseks Tallinna elanikkonna suuruseks olema 2267, kui arvestada ainult neid 68 surmateadet, mis Mülleri ja Oleviste allikast on tuvastatavad. Kui kasutada aga rekonstrueeritud 1604. aasta suremust, siis Tallinna elanikkond võis ulatuda 7500 elanikuni. See oleks juba rohkem, kui seni pakutud 17. sajandi alguse (katkueelse) Tallinna kohta. Õigupoolest polegi 17. sajandi alguse kohta senises historiograafias tehtud mingeid tõsisemaid katseid Tallinna elanikkonna arvu hinnata.⁴⁶ Lõpuks olgu veel märgitud, et ei Mülleri tuluraamatust ega Oleviste kiriku allikast selgu, et 1603. ja 1604. aastal maetute hulgas oleks olnud hulganisti sõdureid hertsog Karli Rootsi väeüksustest, nagu selle üle on diskuteeritud.⁴⁷

Matusepaigad Tallinnas

Georg Mülleri sissekanded matmistele kohta neil aastatel võimaldavad teha ka teatava ülevaate Tallinna tolleaegsete matmispaikade ja kalmistute kohta. Müller on asunud oma matusetalituste asukohti reeglipärasemalt üles märkima alates veebruarist 1602. Tuluraamatu pidamise algusest aprillist 1601 kuni jaanuarini 1602 kasutab Müller matusekoha täpsustamiseks valdavalt väljendit „extra portas“ (s. o. väljaspoole linnaväravaid) või siis pole ta üldse matmispaika nimetanud. Ühel juhul on Müller täpsustanud, et väljaspool linnamüüri Püha Barbarale: „pro funere extra portas S. Barb.“ (21.01.1602), kuid kindlasti hõlmas sama väljend ka teisi linnamüüritaguseid kalmistuid (Kalamaja, Gertrudi, Jaani).

Müller on iganädalaselt matnud üle Tallinna, ilmselt kõigile kalmistutele, mis 17. sajandi alguses ametlikult kasutuses olid. Kokku esineb Mülleri tuluraamatus kümme selgelt tuvastatavat matmiskohta: Toompeale Toomkirikusse (*auf dem Thum(b)*)⁴⁸, Oleviste kiriku juurde (*ad D. Olauum / zu S. Olavii*), Pühavaimu kiriku juurde (*ad Spirit[um] Sanctum / zum H. Geist.*), Niguliste kiriku juurde (*ad D. Nicolaum*), tsistertslaste Mihkli nunnakloostri (*zum Süstern*), Jaani seegi (kiriku juurde) kalmistule (*ad Johan[nis] / zu S. Johan*), Püha Barbara kalmistule (*ad Barba[rum]*), Kalamaja kalmistule (*in der Fischermay*), Püha Gertrudi kabeli lähedal asunud kalmistule Suure Rannavärava ees (*ad D. Gerdruth*)⁴⁹; ning lõpuks ühe matuse

⁴⁴ R. Pullat. Eesti linnarahvastik 18. sajandil, lk. 40, 172.

⁴⁵ O. Turpeinen. Kui palju oli Tallinnas ja kogu Eestis 18. sajandil inimesi? Võrdlusi Soomega. – Vana Tallinn X (XIV) (2000), lk. 74 (67–80).

⁴⁶ Vt. M. Klöker. Tallinna kirjanduselu, lk. 83. 16. sajandi keskpaiga kohta pakub Heinz von zur Mühlen Tallinna elanike arvuku 7000. Sada aastat hiljem Klökeri järgi võis Tallinnas 1630. aastal elada 5640–6000 ning enne 1657. aasta katku Weinmanni järgi 6000 elanikku: P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 15.) Köln/Wien 1973, lk. 92; A. Weinmann. Reval 1646 bis 1672. Vom Frieden von Brömsebro bis zum Beginn der selbständigen Regierung Karl XI. Bonn 1991, lk. 44.

⁴⁷ M. Klöker. Tallinna kirjanduselu, lk. 85; J. Kivimäe. Nedt Tarckat Pagkana Ramato Kiriutayät, lk. 58.

⁴⁸ Nt. Toompeale Müller mattis: Carl Hindrichson'i (03.06.1601), Heinrich Risensbiter'i (24.06.1602). Seega valdavalt aadlikud.

⁴⁹ P. Johansen ja H. von zur Mühleni järgi maeti Gertrudi kalmistule eriti võõraid ja vaeseid: P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval, lk. 275. Igal juhul Mülleri tuluraamat tõendab, et seda kasutati küllaltki aktiivselt ka veel 17. sajandi alguses ja ilmselt kuni Skåne bastioni ehitamiseni sajandi lõpukümnenditel.

on Müller teinud ka Pirita kloostris kalmistule (zu S. Birgittam). Üheksa lahkunut on Müller matnud veel „kloostri“ (im Kloster)⁵⁰, kuid kõige tõenäolisemalt pole tegemist mitte Pirita kloostriga ega ka mitte endise Püha Katariina dominiiklaste kloostriga, vaid ikkagi Mihkli kloostriga, mis tegutses 1620-ndate lõpuni (sellele viitab ka Mülleri talitustasumäär).

Tabel 3. Georg Mülleri teostatud haudasängitamised ajavahemikus 01.02.1602–31.12.1604

Matmispaik	Maetuid kokku	Osakaal (%)
Toomkirik	21	1,1
Oleviste	368	19,7
Pühavaimu	265	14,2
Niguliste	341	18,2
Mihkli	43	2,3
Jaani	516	27,6
Barbara	118	6,3
Gertrudi	22	1,2
Kalamaja	84	4,5
Pirita	1	0,1
Kloostri (?)	9	0,5
Täpsustamata	81	4,3

Allikas: TLA, f. 230, n. 1, s. Bo44.

Müller oma 9. jutluses (17.07.1603) loetleb samuti matmiskohti: „mitto tuhat Inimeßet [– –] omat küll nente sinatze 2½ Jahren Parblalle, S. Hannuxselle ninck Kallamaya Kirck Ajiade pæle [– –]. [– –], mitto Inimeße Lapset, ad D: Oluum, Nicolaum, ad S.S. et zum Süstern, sensinatze Aasta siddes omat maha mattetuth, [– –].“ Seega nimetab Müller siin oma peamisi matmiskohti, kus ta sellal pidevalt matmas käis, kusjuures siin esitatud maetute arv „mitu tuhat“ viimase kahe ja poole aastaga klapiib samuti päris hästi Pühavaimu koguduse matustega. Seega kajastab see lõik tõesti Mülleri enda igapäevaseid tegemisi, mille kohta ta iga päev tegi samal ajal ka hooliga sissekandeid oma aktsidentsiraamatusse.

Kuigi Georg Müller viis katku kõrgajal, juulis-augustis 1603 läbi tõepoolest arvukalt ühismatuseid (sh. surdi perekondades mitmekaup), pole Püha Barbara ühishaudade matuste kohta siiski Mülleri aktsidentsiraamatus otseselt ühtegi vihjet. Kõige suuremad ühismatused, mida Müller katkuajal teostas, toimusid Oleviste kiriku juurde – ühe päeva jooksul 9 matust tegi ta seal 30. juulil, 5. ja 16. augustil 1603. Jaani seegi kalmistule oli suurim päevane maetute hulk 8 lahkunut (29.08.1603). Palju sagedasemad olid kuued matused (kuid neid mitte kordagi Püha Barbara kalmistule), mida Müller teostas Kalamaja kalmistul (16.07. ja 24.07.1603), Jaani seegi kalmistul (16.07., 17.07., 22.07., 26.07. ja 03.08.1603), Niguliste kiriku juurde (01.08 ja 22.08.1603), Oleviste kiriku juurde (14.07.1603). Kui arvestada, et Müller on oma talitusarveraamatusse teinud sissekandeid ka nende matuste kohta, mille eest ta pole tasu saanud, ning enamasti on 1603. aasta suvekuudel Mülleri päevagraafik nii tihe, et muid talitusi vaevalt tema päevadesse üldse mahtus (juuli ja augusti puhul tekitab isegi imestust, millal ta jõudis veel oma jutlused kirjutada), siis kindel näib olnud see, et Müller linnamüüritaguste ühishaudade matmistest osa ei võtnud.

⁵⁰ „Kloostri“ matmiskohta pole Müller kunagi täpsustanud. Seejuures on Müller järjekindlalt kasutanud kahte matusepaika, „zum Süstern“ ja „im Kloster“, eraldiseisvalt. Ka Oleviste kiriku matuste tuluraamatus on matmiskohana korduvalt nimetatud kloostrit („im Closter“, „hinder dem Kloster“): TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 11, 27, 32.

Georg Mülleri roll katkuohvrite matmisel

Ligikaudu 40% Mülleri matmistest oli kalmistutele väljaspool linnamüüre. Kuna linnamüüri taha maeti peamiselt linnaelanike vaesem kiht (moodustades ilmselt ka Pühavaimu koguduse peamise liikmeskonna), kes oli ühtlasi nälja ja katku suhtes kõige rohkem haavatavad, siis see lubab oletada, et Mülleri kanda jäi suurem nälja- ja katkuohvrite matmise koormus kui Toom- või Niguliste koguduse vaimulikel.

Mülleri suurem koormus on seda usutatavam, et tähelepanuväärselt just 1602.–1603. aastal suri Tallinnas üksteise järel mitu ametisolevat vaimulikku. Võib-olla seeläbi on teataval määral ka selgitatav, miks Mülleri matusetalitused pole kaugeltki piirdunud üksnes Pühavaimu kirikuga, vaid ta on käinud matmas Oleviste kirikust Toomkirikuni. Georg Müller mattis oma aktsidentsiraamatu põhjal Oleviste kiriku juurde (*ad D. Olauum*) 1603. aastal (jaanuarist detsembrini) kokku 315 lahkunut. Samal ajal Oleviste kiriku sissekannete järgi maeti 1603. aastal 580 lahkunut. Seega Müller osales nende kahe allika võrdluses u 55% Oleviste matuste juures.

On peetud imekspandavaks, et Müller ise ei langenud katku ohvriks, kuigi mattis iga päev surnuid.⁵¹ Ilmselt polnud surnute matmine siiski isegi nii ohtlik kui just diakoni ametiülesannete hulka kuuluv (katku)haigete külastamine (igal kristlasel oli haigestumise korral õigus otsida tuge Issandalt). Et ka haige külastus maksis raha (tavapäraselt vähemalt 2 marka), siis loomulikult ei saanud vaimuliku abi otsida haiged kerjused. Siiski, ühest 1604. aasta oktoobri Mülleri sissekandest nähtub, et ta on pakkunud kristlikku lohutut ka ühele tänavasandile (*war von den Straßen Armen*), kellelt ta pole midugi tasu saanud.⁵² See näib olnud siiski erandlik.

Igal juhul torkab silma, et Tallinnas suri 1603. aastal järjest enamik koguduse pastoritest: Toomkiriku saksa koguduse pastor David Dubberch (ametis 1586–1603)⁵³, soome toomkoguduse pastor Ericus Matthiae (1585–1603)⁵⁴, Niguliste koguduse pastor Lambert Kemmerling (1600–1603)⁵⁵, Oleviste koguduse pastor Bartholomäus Bärner (ametis 1602–1603)⁵⁶ ja Pühavaimu koguduse pastor Johann Robertus von Geldern (1601–1603)⁵⁷, Tallinna Mihkli koguduse pastor Jakob v. Lunden (1602–1603)⁵⁸. 1603. aastal surid ka nii

⁵¹ J. Kivimäe. Nedt Tärckat Pagkana Ramato Kiriutaÿat, lk. 58.

⁵² TLA, f. 230, n. 1, s. Bo44, l. 59p.

⁵³ David Dubberchi peetakse kõrgeimaks Tallinna vaimulikuks, kes veel 1603. aastal visiteeris, kuid suri siis ilmselt katku samal aastal: H. R. Paucker. Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval, 1849, lk. 55.

⁵⁴ Ericus maeti Oleviste sissekande järgi 16.09.1603: „Ist Schwedische Prediger Herr Erich zur erden bestediget worden.“ (TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 29).

⁵⁵ Pauckeri järgi suri Lambert Kemmerling 22. juulil 1603 katku ja maeti Niguliste kirikusse, Stein nr. III; H. R. Paucker. Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge, lk. 357. Tallinna Niguliste kiriku hauaplaatide 1603. aasta arveraamatu järgi maeti Kemmerling Niguliste kirikusse, kuhu ta oli ise sama aasta juulis omale koha ja kivi ostnud 500 marga eest: TLA, f. 31, n. 1, s. 218, l. 55. Mülleri tuluraamatust selgub, et Müller oli üks Kemmerlingi matusetalituse läbiviijatest 24. juulil 1603: „H. Lamberty begraben.“ Oleviste matusteraamatus on samuti sellekohane teade (täpsustusega, et maeti Nigulistesse) 24. juulist 1603: „Lambertus Cemerlingk Pastor zu S: N:“ (TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 14).

⁵⁶ Bartolomäus Bärner maeti Niguliste kirikusse: TLA, f. 31, n. 1, s. 218, l. 19 (Tallinna Niguliste kiriku hauaplaatide arveraamat, 1603).

⁵⁷ Gelderni mattis Müller 21. juulil 1603, samal päeval koos Bartholomäus Bärneriga. Oleviste matuste järgi nähtub samuti, et Geldern ja Bärner („Her Bartholomeus Pastor“) on maetud ühel ja samal päeval, 21. juulil: TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 13. Seega Paucker ilmselt eksib Bärneri surma dateerimisega 4. detsembril (alias 19. sept.) 1603: H. R. Paucker. Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge, lk. 337.

⁵⁸ Jakob v. Lunden maeti Oleviste kiriku juurde juulis 1603. Õigupoolest leidub sellekohaseid sissekandeid Oleviste matmiste nimestikus kaks – esmalt 07.07.1603: „Herr Jacobus Schwedisch Prediger“ ja seejärel 19.07.1603: „Herr Jacobus der Schwedisch Predigt bestatet“ (TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 9, 13). Ilmselt üks nendest käis v. Lundeni preeliikme kohta.

Pühavaimu, Oleviste kui ka Niguliste köstrid.⁵⁹

Juba 1602. aastal oli surnud Oleviste kiriku pastor Johannes Petri Mündrich (ametis 1599–1602).⁶⁰ Müller oli osaline ka Rapla pastori Johannes Walteri (ametis 1598–1603) matusel, kes sängitati Niguliste kiriku juurde 31.08.1603. Tema saatmisel helistati ka Oleviste kirikukelli.⁶¹ Samuti suri Tallinnas Mülleri sissekande järgi 15. juunil 1601 hertsog Karli õukonnavaimulik (*pro funere Hertzog Carl seine Hoff Predig*). See polnud muidugi midagi ebatavalist, et katku ohvriks langes ridamisi tegevvaimulikke. Sarnaselt niitis katk näiteks maha ka 1531. aastal pea kõik luteri vaimulikud Tallinnas.⁶²

Pastorid ei langenud katku ohvriks mitte ainult ise, vaid töid katku koju ka oma pere-liikmetele. Nõnda suri enne Pühavaimu pastori Johann v. Gelderni surma juba märtsi lõpus 1603 (maeti 29.03.1603) Johann v. Gelderni poeg⁶³; kümme päeva varem tema tütar (maeti 11.07.1603).⁶⁴ Oleviste diakon Johannes Poppius kaotas oma pere katku tagajärjel 1603. aastal, kuid ise jäi ellu. Poppius oli varem Narvas, kuid hiljemalt juba maist 1602 oli diakon Olevistes, astus aga ise 1604. aastal tagasi.⁶⁵ Olevistesse maeti 4. juulil 1603 esmalt tema üks tütardest ning seejärel, neli päeva hiljem (08.07.1603) tema teine tütar.⁶⁶ Viimase matusel osales ka Georg Müller ([08.07.1603]: *Poppy sein Kindt*).

Matusekulud ja Mülleri sissetulekute kasv

Kuna Mülleri tuluraamatus on kõigi matuste juurde märgitud selle eest saadud vaimuliku talitustasu, siis saab ka nendest andmetest kergelt kokkuvõtte teha. Kõigepealt torkab silma, et matmiste eest saadav tasu varieerus suurel määral, sõltudes ennekõike maetava sotsiaalsest staatusest. Sageli on Müller oma aktsidentsiraamatusse märkinud, et maetu oli aadlik. Aadlimatuste eest võetud tasud küündisid kõige kõrgemale – 19,5 margani. Seevastu oma lähikondsete ja vaimulike matmiste eest pole ta tasu kunagi võtnud, mis oli tavapärane. Üldkokkuvõttes on Müller kõige kõrgemat tasu saanud oodatult Toomkirikusse, Oleviste ja Niguliste kiriku juurde maetute eest (keskmiselt 10–20 marka). Seevastu kõige madalam on olnud tasu Gertrudi ja Barbara kalmistutele matmiste eest, kus enamasti jäi talitustasu 1,5–4 marga vahele (Tabel 4).

⁵⁹ Müller mattis Pühavaimu koguduse köstri 29.06.1603. Juulis 1603 suri Tallinnas katku Niguliste kiriku köster, kelleks oli raamatukõitja, raamatukaupmees Christopher Elbing von Celle: L. Aarma. Einige Aspekte des Buchgewerbes in Estland (am Beispiel in Reval des 15.–17. Jahrhunderts). – Raamat ühendab. Tallinn, 1999, lk. 37.

⁶⁰ Müller osales Petri Mündrichi matusel 29. märtsil 1602 (H. Joh. Mundrich begraben). Johan Munrichi naine suri (ilmselt katku) 25.06.1603 (maeti samuti tasuta), tema sulane (Knecht) maeti 30.07.1603: TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 7, 16. 18.12.1603 kohta on Oleviste tuluraamatus sissekanne (ilmselt Oleviste) köstri matmisest: „Ließ Adam Wäiß gewesener Cüster in der in der Kirchen unterm Bancke einem Reuter bestedigt“: TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 35.

⁶¹ TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 26.

⁶² P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval, lk. 345.

⁶³ See tuleb välja nii 29.03.1603 Mülleri sissekandest kui ka sama kuupäeva Oleviste surnuteraamatust: „Ward Her Johan von Gellern sin Sön bestedgt“ (TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 2). Liivi Aarma järgi on läinud Vikipeediasse ekslik pastor Johann von Gelderni surmadaatum 29.03.1603, seega on tegelikult tema poja surmakuupäev [vaadatud 20.03.2017].

⁶⁴ TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 10.

⁶⁵ H. R. Paucker. Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihefolge, lk. 347.

⁶⁶ TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 8–9.

Tabel 4. Georg Mülleri sissetulekud ühe matuse pealt (aritmeetiline keskmine) 1601.–1604. aastal

Toomkirikusse	9,75	marka
Oleviste kiriku juurde	16,5	marka
Pühavaimu kiriku juurde	6,5	marka
Niguliste kiriku juurde	11	marka
Mihkli kloostris juurde	8,5	marka
Jaani seegi kalmistule	7,5	marka
Barbara kalmistule	3,5	marka
Gertrudi kalmistule	3	marka
Kalamaja kalmistule	6	marka

Allikas: TLA, f. 230, n. 1, s. Bo44.

Hoolimata hindade olulisest kallinemisest neil aastatel,⁶⁷ mille tõi kaasa näljahäda, pole ühekordne talitustasu vaadeldavate aastate jooksul muutunud. Sellele vaatamata kasvasid Mülleri sissetulekud näljahäda ja eriti katku tõttu oluliselt. Matmistele arv kerkis suvel 1603 isegi üle kümne korra. 1603. aasta juulis, katkuepidemia haripunktis teenis Müller matmistele ja muude talitustega 2194,5 marka, kusjuures mitmed lahkunute omaksed olid jäänud veel matustele eest talle ka võlgu. Sama aasta augustis teenis Müller kokku isegi veel rohkem – 2680 marka, mis tegi taalrites 134 riigitaalrit.⁶⁸ Võrdluseks veel – juulis 1601 oli Müller teeninud kõigilt talitustelt kokku kõigest 161,25 marka ning sama aasta augustis 177,75 marka.⁶⁹

Lisaks matmisele oli vaimuliku kohustus veel haigeid külastada, mida Müller on ka iga kuu arvukalt teinud (*apud aegrotum*) ja mille tasuks oli enamasti 2–3 marka. Üldjuhul on Müller saanud kogu teenistuse talituste eest sularahas (või pole väiksemaid kingitusi aktsidentsiraamatusse märgitud). Üksnes üksikutel juhtudel on Mülleri tasu olnud natuuras. Näiteks 5. augustil 1602 sai Müller pärast Barbara kalmistu matust külastatud haige eest ühe lamba.⁷⁰

Mülleri aktsidentsiraamat ja Oleviste sissekanded annavad kokku täielikuma pildi matusekuludest 17. sajandi alguses. Oleviste matustele arveraamatusse on sisse kantud sissetulekud hauakoha, surilina (*Bölck, bölldeck*), küünalde ja kellalöömise eest, mis laekusid kirikule („dafür der Kirchen gegeben“). Vaimulikele makstud talitustasusid see ei kajasta, küll aga näitab seda Mülleri tuluraamat. Nõnda näiteks 13. novembril 1603 mattis Georg Müller Oleviste kirikusse Peter Reimersi tütre Birgiti, saades talitustasuna 10 marka. Oleviste kiriku matustele sissekannetest sama kuupäeva alt selgub, et Peter Reimers tasus oma tütre matmise eest kirikule kokku 73 marka, millest 40 marka oli kellade ja 30 marka küünalde eest, lisaks matuseplatsi (*Siede*) eest 3 marka.⁷¹ Nendele otseselt kirikule ja vaimulikele tehtud matuse tasude eest lisandus jõukamates peredes ka kulu kirstule. Niguliste kiriku eestseisja Jost Dunte kirjutab Niguliste märkmeteraamatus 1603. aasta juunis, et katku tõttu oli ta sunnitud ostma laudu 132 täiendava puusärgi valmistamiseks. Töö- ja materjalikulu maha arvates teenis ta aga nende kirstude pealt kirikule 300 marka tulu.⁷²

Jõukamad Tallinna kodanikud tasusid 1603. aastal Niguliste kirikus oma hauakoha ja

⁶⁷ Mülleri enda järgi olid 1603. aasta kevadsuvel linnas „peaaegu kõik asjad“ kolm või neli korda kallimad kui 1580. aastatel: G. Müller. Jutuluseraamat, lk. 251.

⁶⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Bo44, l. 49p.

⁶⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Bo44, l. 8, 9.

⁷⁰ Vt. lähemalt Mülleri natuurasude kohta: G. Müller. Jutuluseraamat, lk. 33–35.

⁷¹ Vrd. nt. 07.05.1603 Bodt Schröderi matusekuludega, mis kõik kokku, sh. tasu Müllerile, moodustas 253 marka.

⁷² TLA, f. 31, n. 1, s. 142, l. 41p (Denkelbuch der St. Nicolai-Kirche).

-plaadi eest 200 või isegi 1000 marka.⁷³ Oleviste kiriku matustest 1603. aastal laekus suurim sissetulek ühe Danzigi kaupmeheselli eest, kellele löödud kellade ja tellitud mälestusküünalde eest annetati kirikule heldelt 1060 marka.⁷⁴ Oluliselt tavapärasem tasu kirikukellade ja küünalde eest oli 283 marka.⁷⁵ Loomulikult oli võimalik leppida ka ainult üksiku küünla eest (3 marka). Selgelt paikaloksunud tasuna tuli Oleviste kirikule maksta lahkunu saatmiseks kõigi kirikukellade helistamise eest 40 marka. Nii suurt summat pole siiski kõik suutnud tasuda, mistõttu on üksikut kella löödud ka 3–9 marga eest. Oktoobris 1604 jaksas üks puusepp oma lapse matuseks tellida ainult tavapärasest kellaalöömist 3 marga eest.⁷⁶

Matmine polnud kindlasti odav ka vaestele. Näiteks ühe Uue seegi sulase ema matmiseks (*tho begraben*) on seek 1602. aasta augusti alguses kulutanud 5 marka.⁷⁷ Kuigi maalt linna valgub talurahvas maeti ilmselt väljaspool linnamüüri ja paljud neist ühishaudadesse, leidis ka üllatavaid erandeid. Näiteks on Oleviste kirikaeda maetud suure väärikusega eestlane maalt (*ein Undeudscher vom Lande*), kelle nime pole siiski peetud vajalikuks nimetada. Samast sissekandest selgub, et Oleviste kirik sai kellade löömise, surilina, matmiskoha ja küünalde eest kokku 65 marka, mille kõik tasus linna raamatukõitja (*die Buchbinderschen bezahlet hat*).⁷⁸

Kokkuvõtteks

Suurest tähelepanust hoolimata, mida nii Georg Mülleri jutlused kui ka Püha Barbara kalmistu ühishauad on saanud, pole olnud tänaseni lähemat ülevaadet 1603. aasta katkust Tallinnas. Tegemist polnud sugugi teisejärgulise sündmusega, vaid see oli kindlasti võrreldav 1657. ja 1710. aasta demograafilise kataklüsmiga.⁷⁹ Paraku nii Mülleri kui ka Oleviste kiriku allikad kajastavad ainult osalist pilti tegelikust katku ulatusest ning needki allikad ei loetle otseselt surmajuhtumeid, vaid üksnes kaudsemalt matmisi.

Kui Müller ütleb oma juuli keskel 1603 peetud 9. jutluses, et sellel aastal on „maha matetuth, nÿ hæsti Rickat kudt wäyset, wannat ninck nohret“⁸⁰, siis Müller on tõepoolest matnud Tallinnas kogu sotsiaalses spektris. Kõige rohkem mattis Müller siiski vaeseid, eestikeelset elanikkonda, mida tõendab nii suur väljapoole linnamüüri jäävate matmiste hulk (Jaani seegi, Barbara, Kalamaja, Gertrudi kalmistutele) kui ka laiemalt Pühavaimu koguduse iseloom. Seega ilmselt olid ka matusejutlused ja lahkunu mälestamised Mülleril eestikeelsed.

Kuigi Müller mattis suurel hulgal mitesaksa elanikkonda väljapoole linnamüüri, moodustas see ilmselt siiski alla poole kogusuremusest Tallinnas ja selle ümber. Linnas ja linna ümbrusse valgunud taluraha suuremus oli tegelikult veel mitu korda suurem, neid maeti ilmselt ilma suurema tseremooniata. Katk kõrvuti muude nakkushaigustega oli alati kõige laas-

⁷³ Nõnda nt. Everdt Hasenwinckell 200 marga eest, mille ta jäi küll 1603. aastal allakirjutatud vekslile vastu võlgu ja mille tasus veebruaris 1604 tema lesk: TLA, f. 31, n. 1, s. 218, l. 57 (Tallinna Niguliste kiriku hauaplaatide arveraamat, 1603). Tallinna sündik Bernhard Herbers, kes maeti Niguliste kirikusse 1603. aastal ja kelle hauaplaadi eest tasus tema lesk kirikule 600 marka: TLA, f. 31, n. 1, s. 218, l. 18 (Tallinna Niguliste kiriku hauaplaatide arveraamat, 1603). Bürgermeister Heinrich von Lohn ostis 9. veebruaril 1603 Niguliste kirikus omale hauakoha 1000 marga eest: TLA, f. 31, n. 1, s. 218, l. 2 (Tallinna Niguliste kiriku hauaplaatide arveraamat, 1603).

⁷⁴ TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 25 (27.08.1603).

⁷⁵ TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 18: „... beleut und ein Liecht von der Kirchen gekaufft ist – 283 M.“

⁷⁶ Ließ ein Zimmerman ein Kind auffm Kirchofe begraben für die Alletages Klocke – 3 M.: TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 39 (06.10.1604).

⁷⁷ TLA, f. 191, n. 2, s. 8, l. 154p (Uue seegi väljaminekud, 07.08.1602).

⁷⁸ TLA, f. 236, n. 1, s. 29, lk. 29 (19.09.1603).

⁷⁹ 1603. aasta katku pole aga isegi mainitud: Eesti ajalugu. Kronoloogia. Koost. S. Vahre. Tallinn, 1994 (3. tr. 2015).

⁸⁰ G. Müller. Jutluseraamat, lk. 284.

tavam just vaesema elanikkonnakihi hulgas, kes elas kehvast tootumises ja viletsates oludes.⁸¹ Paraku puuduvad Tallinna lähiümbruse olukorra kirjeldamiseks allikad. Teatavaid tõendeid pakuvad üksnes arheoloogilised leiud ning mõningaid pidepunkte leiab ka ülestähendustest 1602. aasta Uue seegi surnute kohta.

Tallinna elanikkonda otseselt puudutatav katkuohvrite koguarv (või täpsemalt kogu suremus, sest kõik ei surnud ilmselt katku) jäi 1603. aastal hinnanguliselt 3000–5400 vahele. Umbes sama suur võis olla 1604. aastal ellujäänud Tallinna elanikkonna arv. Stefan Hartmann osutab 1710. aasta katku järel ebatavaliselt suurele Tallinna uuteks kodanikeks vastuvõetute arvule, kui aastatel 1710–1711 andis vande kokku 55 uut kodanikku.⁸² Suur katkuohvrite arv linnas pakkus palju võimalusi ellujäänutele (noortele) ja mujalt tulnutele. Aastatel 1603–1604 võeti Tallinnas vastu koguni 70 uut kodanikku.⁸³ Tallinn ajapikku taastus katkulainest ning kokkuvõttes ei toonud 1603. aasta katk endaga kaasa mingeid poliitilisi ega sotsiaalmajanduslikke pöörded, mida sageli suuremate katkupandeemiatega seostatakse.

Käesolev uurimistöo on valminud Tartu Ülikooli baasfinantseerimise rahvusteaduste fondi projektide (nr. PHVAJ16907 ja PHVAJ17905) raames. Artikli kirjutamisel olid heaks toeks Andres Tvauri ja Enn Tarvel.

⁸¹ R. Jütte. *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*. Cambridge, 1994, lk. 22–23.

⁸² S. Hartmann. *Reval im Nordischen Krieg*. Bonn-Godesberg, 1973, lk. 74, 86.

⁸³ *Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624*. Hg. v. O. Greiffenhagen. Reval, 1932, lk. XIV. P. Johanseni ja H. von zur Mühleni järgi on täieõigusliku meeskodaniku ja linnaelanike (ilma Toompeata ja eeslinnadeta) suhtarv suurusjärgus 1:12 ehk 70 uut kodanikku eeldas vähemalt 840 elanikku all-linnas: P. Johansen, H. von zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*, lk. 91, 94.